

SİR TARDUŞLAR

Ahmet TAŞAĞIL*

Boylar halinde yaşama Orta Asya Türk tarihinin eski ve yeni devirlerinin en önemli gerçeklerinden biridir. Bir başka deyişle boylar ve boy sistemi geçmişten günümüze uzanan bir köprüdür. Gök-Türk tarihi döneminde(542-745) bir çok boy tarih sahnesinde belirmiş, mühim tarihi roller oynamışlardır. İlk önceleri Töles adıyla anılan boylar topluluğu, 603 yılından sonra her bir boyun kendi adıyla kaynaklara geçmesi suretiyle farklı mecraya kaymıştır. 627’de Doğu Gök-Türk devletinin zayıflaması üzerine, boylar tamamen güçlenmişler ve bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. Bunların içinde o zaman en kuvvetlisi Sir Tarduşlar idi. Bu incelememizde Sir Tarduş boyunun tarihini ele almaya çalışacağız.

Boylar birer birer dikkate alındığında Sir Tarduşlar, Gök-Türk coğrafyasında 647 yılından önce varlığını en çok hissettiren boydur. Özellikle Doğu Gök-Türk Devletinin 630 yılında yıkılmasından sonra büyük bir güç olarak ortaya çıkarak, bağımsızlıklarını kazandıkları 628’den 647 ‘e kadar bir devlet gibi rol oynadılar.

Onların menşeyi söz konusu bütün kaynaklarda Töles boylarının içinde gösterilmektedir. Her ne kadar açıkça bahsedilmese de, Gök-Türk Devletinin kuruluşunda vazife yapan Töleslerin içinde önemli bir gurup olduklarını kabul ediyoruz. Dolayısıyla onların 603 yılında birden bire kuvvetli bir boy olarak ortaya çıkışını daha açık bir şekilde değerlendirebiliyoruz.

Batı Gök-Türk kaganı Ch’u-lo’nun ağır baskılarına ve vergilerine boyun eğmeyen Sir Tarduşlar için ona karşı başlattıkları isyan kendileri için bir dönüm noktası olmuştur. Dolayısıyla Türk boylarının 603’ten 647’ye kadar en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşlar, kaynakların bildirdiğine göre Sir ve Tarduş kabilelerinin birleşmesi ile meydana gelmişlerdi. Buna rağmen “karışık otururlardı” ifadesinden de sadece iki boydan müteşekkil olmayıp, çok sayıda boydan meydana geldiğini tahmin ediyoruz. Bilhassa Sir (hsie) kabilesi Tarduş (Yen-t’o) kabilesini mağlup edip, onun halkına sahip olmuştu. Bundan sonra Sir Tarduş

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

(Hsie-yen-t'o) adıyla anılmaya başladılar. Yönetici ailenin kabile adları ise İ-li-hsi (belki İlci)jidi¹. Diğer taraftan bazı kaynaklarda hanedanın kabile adlarının İ-li-t'u olduğu bildirilmiştir². Ayrıca kaynaklarda bu boyun geleneklerinin Gök-Türklerle aynı olduğu da ifade edilmektedir.

I. Gök-Türk Devleti, Juan-juan'ları ani bir baskınla bozguna uğratarak, hokumdarlarını savaş meydanında intihar etmesine sebep olup bu devletin tamamen yıkılmasını sağlayınca kendileri Bumın liderliğinde bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Sir Tarduşlar bu devletin içinde yer aldılar. Bir kısmı Ötüken (Yü-tu-chin shan) dağının doğusunda otururken, diğer grubu Tanrı Dağlarının doğu ucundaki Tafgan (T'an-han) dağında ikamet etmeye başladı³. Bu yukarıda söylediklerimizi destekleyen en önemli delildir. Yani açık bir şekilde ifade edilmemesine rağmen 603 yılına kadar Sir Tarduşlar, Altay ve Tanrı dağlarının doğu kısımlarında varlıklarını sürdürüyorlardı.

552 yılından önce Gök-Türk devletinin kurucusu Bumın, daha devletini kurmadan önce Töles boylarını mağlup etmiş ve hepsini kendine bağlayarak kuvvetini artırmış, neticede bu hadise ona bağımsızlığını elde etme yolunda büyük aşama kazandırmıştı⁴. Söz konusu Töles boylarının içinde açıkça zikredilmemiş olmalarına rağmen (zaten hiçbir boyun adından bahsedilmemiş) Sir Tarduşların da bulunduğu kabul edilmelidir. 603 yılında Batı Gök-Türk kaganı Tardu, mağlup olup T'u-yü-hun'lara sığındığında Töles boyları, Batı Gök-Türk idaresinden ayrılarak dağıldılar ise de onun yerine alan Ch'u-lo, bütün Töles boylarına yeniden saldırmış, hatta yüksek vergilerle onların mallarının çoğunu ellerinden almıştı⁵. Arkasından boyların ileri gelen reislerinden birkaç yüzünü toplayıp idam ettirdi. Bunun üzerine Ch'u-lo'ya karşı isyan etmeye başlayan Töles boyları iki boy etrafında toplanmaya başladılar.

Bu iki boyun biri Ch'i-pi, diğeri ise Sir Tarduşlar idi. Ch'i-pi boyu bugünkü Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerinde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Naho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu gibi boylarla birlikte oturuyordu. Chi'pi'lerin etrafında toplanan diğer boylar onların erkini Ko-leng'ı, İ-wu-chen Baga Kagan ilan etmişlerdi. Bunlar Tanrı Dağlarının doğu ucundaki T'an-han,

¹ HTS 217B(Hsin T'ang Shu Ting-wen shu-chü yayınevi, T'ai-pei 1985 baskısı), s.6134; Hsue Tsung-cheng, *T'u-chüeh Shih*, s.404 vd.

² TT 1080b(T'ung Tien, Shang-wu baskısı Shang-hai 1935); TPHYC,198(T'ai-p'ing Huan-yü-chi(T'sung-ch'en-mien yayını,pekin 1955), s.697; WHTK 2698b(Wen-hsien T'ung-k'ao(Shang-wu yayınevi 1935 Shang-hai baskısı).

³ TT 1080b; TPHYC,198, s.697; WHTK 2698b.

⁴ CS 50(Chou Shu, Ting-wen shu-chü yayınevi, T'ai-pei 1987 baskısı) s.908; SS 84(Suei Shu, Ting-wen shu-chü yayınevi, T'ai-pei 1987 baskısı) s.1879-80; PS 99,(Pei Shih, Ting-wen shu-chü yayınevi, T'ai-pei 1987 baskısı) s.33030; Liu,*Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*,I, s.127-128; Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara 1995, s.16 vd. ; Lin En-hsien, *T'u-chüeh Yen-chiou*, Tai-pei 1988, s. 1 vd.

⁵ SS 84, s.1876-77; PS 99, s.3300.

İslam kaynaklarındaki adıyla Tafgan dağında oturarak hüküm sürmeye başladılar⁶.

Sir Tarduşlar ise reisleri İ-hsi-po (İşbara)'ya Ye-hsi Kagan unvanını verdiler⁷. Töles boylarına ağır darbeler indiren Ch'u-lo, 611'den sonra Çin'deki Sui hanedanı hizmetine girince, Batı Gök-Türk ülkesinde hakimiyeti ele geçiren She-kui Kagan kuvvetlendiği zaman söz konusu iki boy da ona itaat etti. Bu esnada doğuda bulunan Uygur, Bayırku, Ediz (A-tie), T'ung-lo (Tongra, P'u-ku (Bugut) gibi boylar doğuda Ötüken'de oturan Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'nin idaresine girmişlerdi⁸. She-kui'den sonra (619) Sir Tarduşların batıdaki Yabgu Kagan'a (T'ung Yabgu) bağlandıkları anlaşılmaktadır⁹.

628 yılında T'ung yabgu idaresindeki Batı Gök-Türk ülkesi karışmıştı. Bu kargaşalık içinde kalmak istemeyen İ-shih-po'nun torunu İ-nan, yetmiş bin çadırılık ahalisi ile doğudaki İl Kagan'a bağlılığını bildirdi¹⁰. Bu şekilde Doğu Gök-Türk ülkesine gelmiş oluyordu. Fakat, çok geçmeden Doğu Gök-Türk ülkesi de karışıklığa sürüklendi. Bu fırsattan faydalanan İ-nan, İl Kagan'a baş kaldırdı ve üzerine gönderilen Gök-Türk ordularını yendi. Onun galibiyetinden sonra çok sayıda boy ve kabile gelip, Sir Tarduşlara itaatini bildirirken Ötüken bölgesinin kontrolü de tamamen Sir Tarduşların eline geçti. Bütün boylar Sir Tarduş reisi İ-nan'a kendini kagan ilân etmesi için ısrar ediyordu. Ancak, o henüz kendini kagan olarak görmüyordu. Doğu Gök-Türk devletinin büyük zaafa uğramasını fırsat bilen T'ang hanedanının imparatoru T'ai-tsung, İ-nan'la yakınlaşmak istedi. Onunla kuracağı ittifak sayesinde İl Kagan ve Doğu Gök-Türklerini kuzeyden de vurabilirdi. Bu maksadını gerçekleştirmek için general Ch'iao Shih-wang'ı gizli yoldan davul ve sancakla Sir Tarduş reisine gönderdi. Onun Chen-chu (Yincü?) Bilge Kagan olarak tanındığını bildirdi. Bunu kabul eden yani kagan olduğunu ilan eden İ-nan, karşılığında Çin'e elçi gönderip kendi ülke mallarından sunmuş ve teşekkür etmişti. Merkezi Ötüken dağında bulunuyordu, Çin'in başkenti Ch'ang-an'dan kuzey batıya altı bin li mesafede olduğu belirtilen Ötüken merkezleri idi; ancak, doğularında Moğol asıllı kabile Mo-ho'lara kadar uzanan sınırları batıda Batı Gök-Türk ülkesine yani Tanrı Dağlarının kuzeyine kadar ulaşıyordu. Güneylerinde Gobi Çölü Çin ile aralarında hudut iken Kerulen nehri kuzeylerini çevrelemişti¹¹. Bu arada kardeşi T'ung Tegin, Çin sarayına geldi. Gök-Türklerden Çin'e gelen elçilerin çoğu tegin unvanını taşıyorlardı. Sir Tarduşlar da artık kendilerini bağımsız bir devlet olarak gördüklerinden hanedanlarından bir tegini

⁶ CS 50, s.908; SS 1879-1880; PS 99, s. 3303 ve de CTS 199B(Chiou T'ang Shu,Ting-wen Shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985, s.5343-44.

⁷ CS 50, s.908; SS 1879-1880; PS 99, s. 3303 ve de CTS 199B, s.5343-44.

⁸ HTS 217B, s.6134.

⁹ HTS aynı yer.

¹⁰ B.Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*,75,1955, s.336. Fakat, Ögel, bu konuyla ilgili HTS'deki metinlere müracaat etmemiştir.

¹¹ CTS 199B, s.5344; HTS 217B, s.6135. Ayrıca bkz. Ögel, *Uygur Devletinin*, s.337, Hou Lin-po, *T'ang Tai İ-ti Pien-huan Shih-lüe*, T'ai-pei, 1979 s.85,86 vd.

göndermişlerdi. İmparator, T'ung Tegin'e bir Çin kırbaç (süslü) ve keskin bıçak sundu. Ayrıca eğer gelecekte Sir Tarduşlar Çin'e saldırırlarsa onları kırbaçla cezalandıracağına söyledi. İ-nan, Çin imparatorunun dediklerini kabul etti. Böylece siyasi alanda onların üstünlüğünü tanımış oluyordu. Az sonra İl Kagan, Çin'e mağlup olup Doğu Gök-Türk devletini tamamen ortadan kalkınca İ-nan boyunu yavaş yavaş doğuya kaydırıp Tola Irmağının güneyindeki Tu-wei-chien dağına (Togu Balık) ulaştı¹². Tola Irmağının yanına merkezine kurdu. Ondan sonra Çin başkentine mesafeleri üç bin li' (yaklaşık 1500 km)ye inmişti. Şimdiki mevkileri daha iyi şartlara sahip idi. Baykal Gölüne ulaşmışlar, daha doğudaki Shih-wei kabilesine kadar otoritelerini genişletmişlerdi. Yani Gobi Çölünün güneyi hariç hemen Doğu Gök-Türk devletinin kapladığı sahayı kontrollerine almışlardı. Ordularındaki yetişmiş asker sayısı iki yüz bine ulaşınca askerî güçleri arttı. İki oğlu Tardu ve T'u-li-shih, kuzey ve güney boyu olmak üzere iki kısımda devleti yönetmeye başladılar. Merkezde İ-nan oturuyordu. 633 yılının başında Çin sarayına elçi yolladılar¹³.

Bundan sonra aradan geçen yedi yıl içinde Çin sarayına sekiz defa elçi göndermişlerdi. İmparator T'ai-tsung, onların kuvvetlenip büyümelerini endişe içinde izliyordu. Bir gün Çin'e hücum edeceklerini düşünüyor ve yıkılmalarını arzu ediyordu. Hatta onları parçalamak istemiş, bu yüzden iki oğlunun da "küçük kagan" olarak tanıdığını ilân etmişti.

Sir Tarduşların asıl korkusu Gök-Türklerin yeniden kuvvetlenmesi idi. Çünkü, onlar Çin'den geri gelirse kendilerine bağlı boyların çoğu ayrılıp, Gök-Türkler etrafında toplanabilirlerdi. 641 yılında Ssu-mo Kagan idaresinde Çin sınırları içindeki Gök-Türkler kuzeye gönderilince önce ses çıkarmamışlar, sadece askerlerini hazırlayarak Gobi çölünün kuzeyinde beklemişlerdi. Zaten Çin'deki T'ang hanedanı imparatoru da Ssu-mo Kagan ve beraberindekilerin Gobi Çölünün güneyine yerleşmelerini istiyordu. Kısacası Çinlilerin planına göre Gök-Türkler ve Sir Tarduşlar birlikte komşu olarak yaşayacaklardı.

Çin imparatoru T'ai-tsung, doğudaki T'ai dağına ziyarete gidecek idi. Bunu fırsat bilen Bilge Kagan, bütün Çin askerlerinin oraya imparatorla beraber gittiğini, sınırlarının boşaldığını, hatta Çin'e vassal olan kavimlerin askerlerinin dahi adı geçen dağa gittiğini dolayısıyla Ssu-mo'nun kolayca yakalanabileceğinin maiyetindekilere söyleyerek harekete geçti. Önce oğlu Tardu Şad'ı iki yüz bin askerle çölün güneyini kesmesi için gönderdi. O da Pai-tao-ch'uan'da kamp kurdu ve arkasından bir askere dört at vermek suretiyle aniden Ssu-mo'ya hücum etti. Ssu-mo, Tardu Şad karşısında hiçbir şey yapamayacağını biliyordu; derhal geri çekilerek Shuo-

¹² Tu-wei-chien Dağındaki merkezin Togu Balık şehri olduğu konusunda bkz. Ögel, Uygurların Menşe Efsanesi, DTCF, VI, 1-2, 1948, s.19; unvan açıklamaları için bkz. Mori, "On Chi-li-fa(eltäber/ettebir) and Chi-chin(İrkin) of T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica*, 32-40. CTS 3, s.43.

¹³ CTS 3, s.43; TT 1080b; TPHYC 198, s.697; WHTK 2698b.

chou'ya geldi. Askeri vali Chang Chien, Moğol boyları Hsi, K'u-mo-hsi, Kitan gibi boylarla, Li Chi ise emrine altmış bin piyade üç bin süvari alarak Shu-chou'da mevzilendi. Diğer generaller Chang Shih-hui ve Li Hsi-yü onlarla savaşmak üzere yola çıktılar.

İmparator ziyaretinden geri döndükten sonra bütün generallerine bir ferman yayınladı. Fermana göre Sir Tarduşların artık çölün güneyine geçtiklerini, atlarının bitkin olduğunu, dolayısıyla derhal hücumla geçilerek bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini vurguluyordu. Sir Tarduşlar, Çinlilerin büyük bir seferberlik ilan etmesi ve üzerlerine birkaç ordunun birlikte gönderilmesi neticesinde bir şey yapamayacaklarını anlamışlardı. Tardu Şad elçi göndererek, Gök-Türklerle barış yapmak isteklerini bildirdi. Fakat, imparator daha önce kendisinin Sir Tarduşların çölün kuzeyini, Ssu-mo idaresindeki Gök-Türklerin güneyini kontrol edeceğini tayin ettiğini ancak Sir Tarduşların anlaşmayı bozduğunu bu yüzden cezalandırılacaklarını ve asla barış yapılmayacağını bildirdi.

Tardu Şad'ın bu cevap üzerine daha da güneye doğru ilerlediğini, hatta biraz kendini toparladığını anlayabiliyoruz. Ssu-mo, daha önce kaçıp Çin Seddinin güneyine sakladığı için yakalayamayacağını anlayan Tardu Şad, elçi göndererek ona hakaret etti. Çinli kumandan Li Chi onunla savaşmak üzere yola çıkmıştı, Ch'ing-shan'ı geçtikten sonra seçme askerlerini yanına alarak La-ho'ya ulaştı. Tardu Şad bir yerde sabit kalmıyordu. Juo-chen suyunu geçerek ordusunu düzenledi ve beklemeye başladı. Çinliler, daha önce Sir Tarduş İşbara ile A-shih-na She-er'in süvarilerle hareketli savaş yaptıklarını hatırlayarak piyade savaşına karar verdiler. Ancak, Sir Tarduşların mağlup olduktan sonra kaçmalarını engellemek için yeni bir yöntemle başvurdular. Beş kişilik ekipler oluşturuldu. Bunların biri at tutacak diğer dördü savaşacaktı. Eğer galip gelirlerse kaçmalarını önlemek için atlara atlayıp onları takip edeceklerdi. Neticede savaş başlamıştı. Çin ordusundaki Gök-Türk askerleri acele ileri atılmışlar, fakat, Sir Tarduşlar onları geri püskürtmüşlerdi. Aynı anda Sir Tarduş okçuları hazırlanan ekiplerin atlarını öldürmüşlerdi. Li Shih-chi, Gök-Türkleri kurtardığı gibi Sir Tarduşların tam zayıf yerine hücum ederek onları dağıtmayı başardı¹⁴. Üstelik Çinli kumandan Hsie-ch'e daha enerjik askerlere kumanda ederek önce onların atlarını ele geçirmişti. Mağlup olan Tardu Şad kuzeye doğru çekilirken diğer Çinli kumandan Wan Chie onu takibe çıkmıştı. Çölün kuzeyine ulaşıldığında Çin ordusu aşırı derecede karla karşılaştı. Zaten Çinliler çok soğuğa alışık değillerdi. Sir Tarduşlar da soğuktan nasiplerini almışlar epey zayıf vermişlerdi. 641-642 kışında cereyan eden bu hadiselerden sonra Çinli kumandan Ting-hsiang'a dönmüş ve imparatoruna rapor sunmuştu.

Sir Tarduşlar, Çin sarayına elçi gönderdiler ve barış yapmak istediklerini

¹⁴ CTS 3, s.53; HTS 2, s.41; HTS 217B, s.6136; CTS 199B, s.5345; TCTC 196, s.6171,6172.

bildirdiler. Tardu Şad'ın amcası İşbara üç bin at sunmuş ve bir prensesle evlenme teklifinde bulunmuştu. İmparator ise hala onlara çok kızgındı. Sir Tarduşların aslında bir erkin tarafından idare edilecek kadar küçük bir boy iken kendi sayesinde kagan olduklarını ve güçlerinin Doğu Gök-Türk devletini geçtiğini, dolayısıyla Çin sınırlarını tehdit ettiğini söyleyerek evlilik teklifini kabul etmediğini açıkladı. Ancak; Sir Tarduş kaganı ertesi yıl yine elçi göndererek daha önce sunduğu at ve koyunların sayısını artırmış evlilik teklifinde ısrarını sürdürmüştü. Bu sefer endişeye kapılan imparator, büyük veziri ile istişareye oturdu. Onun düşündüğü iki planı vardı: Birincisi Sir Tarduşlara saldırmak, ancak o zaman Sir Tarduşlar ortadan kalkacak ve Çinlilerin Gök-Türk ülkesini yönetmek için daha önce hazırladıkları uzun vadeli plan bozulacaktı. İkincisi evlilik teklifinin reddedilmesi halinde sınırlara saldıracaklardı. O halde daha büyük problemler ortaya çıkacak idi. Büyük vezir Fang Hsüan-ling ise imparatora Gök-Türklerin yıkılmalarının daha bitmediğini dolayısıyla en iyi yolun Sir Tarduşlarla iyi geçinmek olduğunu ve evlilik ittifakının yapılmasının faydalı görüldüğünü açıkladı. Bu sırada Sir Tarduş kaganı Bilge'nin ağabeyinin oğlu T'u-li Şad elli bin at, on bin deve ve sığır, yüz bin koyun sundu. Onun şerefine düzenlenen eğlencede bütün vezirler dizildi, kıymetli hazineler, eşyalar düzenlendi, Ch'ing-shan, P'o-chen müzikleri ve on makamdan oluşan müzikleri çalındı. Bu eğlence çok hoşuna giden T'u-li Şad başını eğdi ve imparatora on milyon yıl uzun ömür diledi¹⁵.

Bu hadiseden sonra imparator, Bilge Kagan'a yakınlık göstermeye başlamıştı. Ling-chou'yu ziyaret ettikten sonra evlilik işini tamamlayacaktı. Gelişen durumdan gayet memnun kalan kagan Bilge, öğünerek etrafındakilere, kendilerinin Töles boyu olduklarını imparatorun onu kagan yaptığını, prenses dahi verdiğini, üstelik arabasıyla ziyarete geldiğini, kendisinin en şerefli kişi olduğunu söylüyordu. Arkasından vergiler artırmasıyla koyun ve atları çoğaldı, Bazı devlet adamları onu tahrik ederek Sir Tarduşlar ile T'ang'ın aynı seviyede olduklarını dolayısıyla saraya gitmemesi gerektiğini, eğer malların çoğunun çeyiz için verilmesi halinde halkının üzüleceğini söylüyorlardı. Bilge ise buna karşı çıkıyor ve T'ang imparatoruna karşı gelemeyeceğini ileri sürüyordu.

Bundan sonra imparator T'ai-tsung'a yabancı kavimler vergi sunduğu sırada Sir Tarduşlar bir şey sunmadılar. Çünkü at ve koyunlarının çoğu ölmüştü. Onlardan vergi gelmeyeşine kızan imparator seyahatini durdurmuş ve yeni müzakerelere koyulmuşlardı. Devlet adamları onların vergi getirmemesinin Çin için bir hafiflik sayılacağını ve bundan sonra diğer kavimlere kötü örnek olacağını ileri sürerek imparatora evliliğin reddedilmesini tavsiye ettiler. O da tavsiyeleri kabul ederek evlilik işinden vazgeçti.

Çinli prensesle evliliğin gerçekleşmemesi üzerine, Sir Tarduşlar düşmanca

¹⁵ CTS 3, s.55; HTS 217B, s.5137; Liu, *aynı eser*, I, 153,155,204,206.

tavır takındılar. T'u-li Şad, Ting-hsiang'a hücum ettirildi. Daha sonra gelişecek olaylardan bunun sadece ufak bir tehdit olduğunu anlıyoruz. Çünkü arkasından elçi gönderen Bilge Kagan, Korelilerle Çin arasında yapılan savaşta yardımcı olmak istediklerini bildirdi. İmparator onun bu teşebbüsünü şüphe ile karşıladı. Kendilerinin doğuda bulunmalarından faydalanarak tekrar Çin sınırlarına hücum edeceklerini tahmin ediyordu. Bu arada Koreliler, kendilerine tabi Mo-ho adlı Moğol boyu vasıtasıyla Sir Tarduşlarla ittifak yapmak için teklifte bulundular. Fakat, Bilge Kagan, Çin'e yaklaşmak istiyordu. Bunun için Korelilerle her hangi bir ittifaka yanaşmadı. Aynı sırada hastalanan Bilge Kagan, fazla yaşamadı ve öldü. İmparator T'ai-tsung, kurban keserek onun yas törenlerine uydu (645)¹⁶.

Sir Tarduşlar onun ölümü üzerine ülkelerini ikiye böldüler. Bilge'nin kadınlarından birinin oğlu Ye-mang'ın T'u-li-shih unvanıyla ülkelerinin doğu tarafını, onun yeğeninin oğlu Pa-chuo'nun Lü Yabgu Kagan olarak batı tarafını idare etmesine karar vermişlerdi. Ye-mang Pai-tao bölgesine gelerek Çin'in askeri hizmetine girdiğini bildirdi ise de diğer devlet adamları onu Lü Yabgu'ya şikayet ettiler. Onun yaptığı sürpriz saldırı sonrası Ye-mang öldürüldü ve ülkenin tek hakimi olarak Lü Yabgu, Hsie-li-chü-li-shih-hsie-shao-to-mi (İl küllüg Şad shao-to-mi) unvanını aldı. Bu sırada Çin ordusunun çoğu kuzey doğuda Liao bölgesinde savaşta iken fırsattan yararlanmak isteyerek, Çin sınırlarına hücum etti. Çin imparatoru yine savunma savaşı için önlemler aldı. Tao Tsung, Shuo-chou'ya, Hsie Wan-ch'e ile A-shih-na She-er, Sheng-chou'ya, Sa-hu Wu-jen, Ling-chou'ya mevzilenmeleri için gönderdiler. Chih-ssu-shih-li ile Çin idaresindeki Gök-Türkler Çin Seddinin dışında kanatlara ayrılarak boynuz gibi olmuşlardı. Bu hazırlıkların büyüklüğünü öğrenen Sir Tarduşlar geri çekildiler.

Sir Tarduş ülkesinde tek başına hakim olan ve Çin'e dahi en kuvvetli zamanlarında akın yapabilen Lü Yabgu Kagan, ülkesinde huzurlu bir idareyi tesis edemedi. Bunun sebebi kendisinin ihtiras sahibi olması idi. Babası zamanındaki değerli vezirlerin çoğunu öldürttü. Arta kalanları da bundan huzursuz idiler. Ayrıca şadlardan A-p'o ile Çinlilerin gönderdiği elçi doğudaki Mo-ho'ların bölgesinde buluştular. Arkasından aralarından çıkan iç savaşta netice alınmadı. Bazı devlet adamları Çinlilerin A-p'o'nun tarafını tutması yüzünden onların askerlerinin geldiğini zannetmeleri üzerine halk endişeye kapıldı ve Lü Yabgu'yu terketmeye başladı. Neticede asker sayısı iyice azalan Lü Yabgu, on kadar süvariyle A-shih-na Shih-chien'e sığınmak üzere yola çıktı. Fakat yolda Uygurlar tarafından öldürüldü. Ailesi tamamen katledildi. Elli altmış bin kadar ahalisi Doğu Türkistan'da küçük devletçiklere sığındı. Bilge Kagan'ın ağabeyinin oğlu Tuo-mo-chih geride kalanlar tarafında İ-t'e-wu-shih Kagan unvanıyla hükümdar yapıldı. Bu arada Çin İmparatoruna elçi göndererek aslında Ötüken'de yerleşmek istediklerini bildirdiler.

¹⁶ CTS 3, s.58; HTS 217B, s.6137,6138; TT 1080b,c; TPHYC 198, s.697-699; WHTK 2698b,c.

Çin imparatoru Ts'ui Tun-li ile Li Shih-chi'ye onları güvenli ve pasif bir halde yerleştirme görevi verdi. Böylece onların ülkeleri yeniden tesis edildi. Tuo-mo-chih, Sir Tarduşların başına geçince eskisi gibi çok sayıda küçük Töles boyu gelip ona itaat ediyorlardı.

Bu durum Çinlileri yeniden endişeye sevketti. Özellikle imparator ani bir Sir Tarduş saldırısından korkuyordu. Li Shih-chi onların üzerine gönderildi. Kendisine verilen emre göre teslim olanlara bir şey yapılamayacak, karşı gelenler ise öldürülecek idi. O, Tuo-mo-chih'nin bulunduğu yere vardığında Sir Tarduş hükümdarı çok şaşırmişti. Tuo-mo-chih teslim olacağını söyledi ise de gizlice Çinlilere baksın yapmayı düşünüyordu. Fakat, Çinli kumandan onun asıl niyetini öğrenince hücumla geçti ve beş-altı bin kişiyi öldürdü. Yaşlı genç otuz bin kişiyi de yakalamıştı. Bu arada Hsiao Ssu-ye adlı bir elçinin Uygurlara gönderildiğini duyan Tuo-mo-chih, gidip adı geçen elçiye teslim oldu. Çin başkentine gitti, orada Sağ muhafızları generali tayin edildi. Ayrıca orada ikamet etmesi için tarla sunulmuştu.

Sir Tarduşlar yıkıldıktan sonra Chi'pi, Uygur gibi on bir Töles boyu Çin İmparatoruyla temasa geçerek itaatlerini bildirdiler. Sir Tarduşlardan arta kalan A-p'o Ta-kan (tarkan-tarhan)'ı yendi ve binden fazla baş kestikten sonra iki yüz li kuzeye sürdü. 650 yılında Sir Tarduşlardan arta kalan bir kısım Çinli kumandan tarafından Çin'e getirildi ve Ch'i-t'an Chou'da yerleştirildiler¹⁷.

669 yılında Sir Tarduşlardan arta kalanlar Çin hakimiyetine karşı isyan ettiler. Ötüken bölgesindeki bu ayaklanmayı T'ang hanedanı imparatoru Kao-tsung, Gök-Türklere bir ferman gönderip, onlara hücum ettirmek suretiyle bastırdı¹⁸.

¹⁷ Bu bilgilerin en teferruatlı buldukları metinler HTS 217B, s.6134-6139 ve CTS 199B, s.5345-5349'da kayıtlıdır. HTS'deki Sir Tarduş bölümünün kısmen tercümesi için bkz. Chavannes, *Documents sur les Tou-kioeu Occidentaux*, Paris 1941, s.94-96.

¹⁸ TPHYC 198, s.699.